

A. Hryhorak, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IMAGE OF THE LAST JUDGMENT IN THE UKRAINIAN LITERARY TRADITION OF THE 12th–18th CENTURIES AS A KEY TO EXPLANATION OF THE WORLDVIEW OF UKRAINIAN POPULATION OF THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES

The article deals with the systematization and analysis of authentic ancient Ukrainian texts dedicated to the topic of the Last Judgment with the author's purpose to reconstruct the worldview of Ukrainian population of the Middle Ages and the Early Modern Times. The source base of the study included eschatological literature as the most popular and numerous during that ages as well as Holy Bible, hagiographic works, prophecies and the graffiti of St. Sophia Cathedral of Kyiv. The dominant idea in the works found was the idea of the Last Judgment. Through the prism of this idea the most urgent moral problems, which were of acute concern to society, are recovered: the problem of the fall of spirituality, social inequality, the decline of morality etc.

The author also verified the foreign influences on Ukrainian eschatological literature as well the influence of preachers and polemicists of that time on public opinion about the signs of the end of the world. Revealing works in the medieval and early-modern Ukrainian literature devoted to the most fateful subjects, analyzing their content for reflection of eschatological ideas, systematizing the main ideas related to responsibility for terrestrial life, comparing these visions with those translated in literature, revealed the presence of the eschatological ideas on the common background of the general cultural and historical context of the studied ages. A study of Ukrainian eschatological literature led the author to the conclusion that the whole range of written eschatological sources gives us a linear development of the idea of the Last Judgment, from the dissemination of eschatological ideas of the 12th century to their concretization, development, popularization with each new period. Summing up the analysis of the works of eschatological literature, distributed on Ukrainian lands in the 17th–18th centuries, the opposition of secular and religious thinking becomes noticeable, which is quite clearly reflected in the literature.

Keywords: eschatology, Last Judgment, history of religion, outlook, written sources.

УДК 94(477):341.43

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.5>

A. Когут, здобувач
ORCID: 0000-0001-5524-3171

Галузевий державний архів Служби безпеки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФЕНОМЕН "ЦИВІЛЬНОГО ЗАРУЧНИЦТВА" В ДЕПОРТАЦІЙНИХ ПРАКТИКАХ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1944–1952 РОКАХ

Розглянуто використання принципів заручництва в депортаційних практиках на території Західної України у 1944–1952 рр. на основі аналізу нововиявлених нормативних актів радянських спецслужб зазначеного періоду. Здійснено аналіз застосування сталінською репресивною системою принципів солідарної відповідальності до місцевого мирного населення та верифіковано можливість використання терміну "сімейного заручництва" щодо депортацій із Західної України.

Ключові слова: депортації, цивільне заручництво, Західна Україна, радянські спецслужби, сім'ї оунівців, операція "Запад".

З поверненням Червоної Армії на територію Західної України весною 1944 р. відновилася й кампанія депортації місцевого населення, яке підтримувало український національно-визвольний рух. Передусім у фокус репресій шляхом примусового виселення потрапили родини членів ОУН, воєнків УПА та їхніх симпатиків.

Примусове виселення сімей оунівців було розпочате ще на першому етапі Другої світової війни у 1941 р.: спочатку як метод щоденної чекістської діяльності, а пізніше й як окрема депортаційна операція, проведена 22 травня 1941 р. [21, с. 173–175].

Початком відновлення депортаційної кампанії стало видання Директиви НКВД СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. Цей нормативний акт став ключовим розпорядчим документом для примусових виселень українського населення впродовж 1944–1946 рр. Під час цієї трирічної кампанії було депортовано 14 729 сімей або 36 609 осіб [7, арк. 4–10].

Загальні риси сталінських депортацій після 1944 р. в історіографії були відомі ще з початку 1990-х років. Перша "архівна революція" дала можливість встановити порядки цифр депортованих та ключові групи, що підпадали під репресії шляхом примусового виселення. З'явилася низка публікацій збірників архівних документів як фокусованих на території Західної України [20], так і узагальнюючого характеру [1; 24], а також узагальнюючих наукових досліджень [23]. Разом з тим подальше поступове обмеження доступу до архівів комуністичних спецслужб, особливо в Росії, фактично призупинило розвиток досліджень сталінських депортацій. Це

зробило неможливим встановлення всіх особливостей депортаційних практик спецслужб СРСР.

Відкриття архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму, яке відбулося в Україні завдяки прийняттю "декомунізаційних законів" 9 квітня 2015 р., дозволяє докладніше дослідити депортації на основі архівних документів радянських спецслужб у декількох різних вимірах: як інструменту соціальної інженерії, як форми репресій "ворогів народу" та як методу діяльності спецслужб.

Примусове виселення активно використовувалися сталінським режимом та радянськими спецслужбами як метод роботи, яким можна було забезпечити досягнення доволі різних цілей. Залежно від мети, яку прагнули досягнути репресивні органи СРСР, депортації могли стосуватися різних груп, набувати специфічних форм проведення і застосовуватися постійно чи разово.

Феномен заручництва є однією з важливих дослідницьких перспектив, яка дозволяє більш глибоко та докладно вивчити природу та характер комуністичних репресій, зокрема й примусових виселень.

Депортації українського населення з території Західної України під час та відразу після Другої світової війни історик Тамара Вронська вважає прикладом "чистого" "сімейного заручництва" [2, с. 430]. Це поняття дослідниця тлумачить як "цілеспрямовані заходи державних органів, що супроводжуються тиском на дійсних та уявних опонентів, психологічним впливом на людей (чи групи осіб), погрозами застосування репресій чи дискримінації їхніх родичів, що підштовхує до

обрання тих чи інших моделей суспільної поведінки (виконання певних дій чи бездіяльності)" [2, с. 19].

Т. Вронська вважає початком активізації позасудових репресій шляхом примусового виселення весну 1945 р., коли на території Західної України тривала інформаційна кампанія, спрямована на добровільну явку з повинною українських повстанців. Публічну погрозу виселяти сім'ї тих, хто не з'явиться добровільно, дослідниці характеризує як тактику заручництва, що стосувалася мирних громадян [2, с. 344]. Початком наступного етапу, коли відбулося юридичне оформлення "дій у відповідь", тобто депортації сімей – заручників як реакції на дії українських повстанців, Т. Вронська визначає 1948 р. [2, с. 370–373]. Аналіз депортаційних практик радянської влади історик здійснює переважно на матеріалах комуністичної партії та Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ.

Відкриття в Україні повного доступу до архівів репресивних органів Радянського Союзу дає можливість проаналізувати нормативні акти комуністичних спецслужб та співвіднести їх із дослідницькими гіпотезами, сформованими Т. Вронською щодо феномену заручництва в депортаційних практиках сталінського режиму в 1944–1950-х рр.

Ця розвідка присвячена дослідницьким питанням: чи присутні в нормативних актах радянських спецслужб положення щодо застосування принципів заручництва, чи можемо ми підтвердити сімейний його характер, чи, можливо, констатувати більш широке застосування принципу колективної відповідальності місцевого цивільного населення за антирадянські дії українських повстанців.

Депортаційна кампанія так званих "сімей оунівців" складалася із чотирьох етапів: (1) операції 22 травня 1941 р., коли було виселено 3 079 сімей або 11 329 осіб; (2) кампанії 1944–1946 рр. – 14 726 сімей або 36 609 осіб; (3) операції "Запад" 21–26 жовтня 1947 р. – 26 332 сім'ї або 77 791 особу та (4) кампанії 1948–1952 рр. – 22 308 сімей або 80 209 осіб. Загалом, зі Західної України було депортовано в рамках цієї кампанії 205 938 осіб. Головною метою зазначених заходів радянських спецслужб була боротьба проти українського антирадянського повстанського руху, у першу чергу проти ОУН та УПА [22, с. 58, 64–65].

Аналіз фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України дозволив встановити, що впродовж депортаційної кампанії 1944–1946 рр. було видано щонайменше 29 нормативних актів радянських спецслужб, які передбачали застосування примусових виселень як методу протиповстанської боротьби через репресії сімей підпільників та прихильників українського визвольного руху.

Це були як спеціальні акти, які безпосередньо передбачали застосування депортацій, так і документи союзного та республіканського рівня, які загалом стосувалися протиповстанської боротьби і при цьому наголошували на потребі застосування примусових виселень як одного із елементів чекістської роботи.

Майже третина з виявлених нормативних актів, 8 із 29 документів, містять елементи безпосередньо пов'язані з феноменом заручництва. Усі вони були видані на республіканському рівні. Два нормативні акти регламентують застосування комуністичними спецслужбами депортаційних практик. У решті шести – примусові виселення є одним із елементів протиповстанської боротьби.

Хронологічно першим нормативним актом, в якому безпосередньо фіксується принцип заручництва, є Директива № 2027/ш, видана 28 серпня 1944 р. у Львові. Її було розіслано начальникам УНКВД Західних областей

України з метою пришвидшити поборення оунівського підпілля та збройного повстанського руху. В акті поряд із проведенням агентурної, оперативно-слідчої роботи, чекістсько-військових операцій, створенням бойових (легендованих) груп задля ліквідації керівного складу ОУН та УПА також пропонувалося приділити особливу увагу проведенню заходів із деморалізації ("розложенческих меропрятий") [5, арк. 22].

З цією метою Директива вимагала, щоб чекісти взяли на облік усі сім'ї, члени яких перебували на нелегальному становищі чи брали участь в підпільній боротьбі. НКВД мав зібрати обліковані родини та зробити їм пропозицію під розписку. Сім'ї членів українського підпілля повинні були вплинути на своїх близьких ("батько, брат, чоловік") та змусити їх упродовж 5–10 днів повернутися з лісів, інакше їх буде репресовано – вислано до Сибіру з конфіскацією майна. Директива також вимагала швидко оформлювати матеріали на депортацію сімей та зазначала, що така чекістська діяльність матиме велике значення для "розкладання" повстанських груп.

20 травня 1945 р. датовано публічний наказ НКВД УРСР за підписом наркомом Василя Рясного, в якому встановлено остаточний термін добровільної здачі та явки з повинною українських повстанців на 20 липня 1945 р. [6, арк. 11]. Наказ українською мовою був розтиражований накладом у 7000 листівок та 5000 плакатів тільки для однієї Станіславської області [3, арк. 142].

Зазначений наказ публікувався і в місцевій радянській пресі обласного та районного рівнів, а також тиражувався в інших обласних друкарнях Західної України. Так, наприклад, у фонді управління "Боротьби з бандитизмом", ключового підрозділу, який боровся з українськими повстанцями, зберігаються примірники місцевих газет зі Станіславщини із опублікованим наказом [3, арк. 87, 121].

У пунктах 4 та 5 публічного наказу, які стосувалися відповідно повстанців та їхніх прихильників, які не з'являться добровільно в "органи Радянської влади", було зазначено, що окрім арешту українських підпільників будуть також застосовані репресії й щодо їхніх сімей – виселення.

Видання публічних наказів та розпоряджень практикувалося і раніше. Зокрема, в архіві СБУ зберігаються копії розпоряджень начальника Львівського обласного управління НКВД (листопад-грудень 1944 р.). В акті окремим пунктом йшлося про те, що "Сім'ї всіх осіб, які ухлятимуться від явки до органів радянської влади, а також і окремі члени їхніх сімей будуть негайно заарештовані і виселятимуться до Сибіру, а їхнє майно буде конфісковано" [3, арк. 29].

Надзвичайно важливою для розуміння феномену заручництва є спільна Директива НКВД та НКГБ УРСР № 48/д/31 від 24 травня 1945 р., яка є на зберіганні в Архіві СБУ у декількох примірниках [4, арк. 49–50; 12, арк. 31–32; 13, арк. 149–150]. Попри те, що документ стосується протиповстанської боротьби, ключовим методом, який мали застосовувати чекісти, були примусові виселення цивільного населення. Використання такого методу боротьби було передбачено у трьох з п'яти пунктах директивної вказівки.

У цій Директиві безпосередньо вказано про необхідність негайного застосування висилки сімей підпільників та їхніх симпатиків у відповідь на повстанську активність. Фактично йдеться про застосування практики заручництва, коли у відповідь на здійснену повстанцями акцію необхідно було не тільки виявити та арештувати підпільників, але й негайно, у 3–5-денний термін, репресувати їхні сім'ї.

Поряд з арештом та репресіями родин безпосередніх учасників диверсійних чи бойових акцій українського підпілля, чекісти також мали арештовувати так званих поплічників, ув'язнювати їх і виселяти їхні сім'ї.

У випадку, коли встановити безпосередньо причетних до повстанських акцій було неможливо, в населеному пункті, де відбулася повстанська акція, мав заарештовуватися антирадянський та націоналістичний елемент, відомий за агентурними даними. У цьому випадку сім'ї арештованих також підлягали негайному примусовому виселенню. Про проведені арешти органи НКВД–НКГБ були зобов'язані публічно повідомляти місцеве населення.

Важливо зазначити, що напередодні видання спільної Директиви за № 48/д/31, а саме 15 травня 1945 р., на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВД і НКГБ західних областей України Микита Хрущов виступив з промовою, присвяченою питанням поборення українського підпілля. Одна з пропозицій була практично аналогічною змісту зазначеного нормативного акту [1, с. 602–603]. Інша теза з виступу М. Хрущова стосувалася запланованого чергового звернення уряду та ЦК КП(б)У до населення з установленням кінцевого терміну явки з повинною. Найімовірніше, публічний наказ НКВД УССР від 20 травня 1945 р. також був реалізацією саме цих планів.

12 липня 1945 р. заступник наркома НКВД УССР видав наступну вказівку за № 8/252 всім начальникам УНКВД Західних областей, в якій вимагав подавати в оперативних зведеннях інформацію щодо кожного факту активних дій українських повстанців та конкретні чекістські заходи, що були здійснені у відповідь. Зокрема, обов'язково необхідно було надавати інформацію про кількість виселених сімей активних оунівців [4, арк. 99].

24 липня 1945 р. начальникам УНКВД–УНКГБ Західних областей України надійшли дві вказівки. Перша – наркома внутрішніх справ за № 8/555 стосувалася УНКВД і вимагала провести низку заходів задля посилення кампанії явки з повинною [4, арк. 113]. До 1 серпня 1945 р. чекісти на місцях мали скласти списки сімей воєнків УПА та членів ОУН, що продовжують перебувати на нелегальному становищі. До 5 серпня того ж року розпочати масове затримання поданих сімей для виселення. Ті ж родини, що вже перебувають на збірних пунктах, та члени яких прийдуть з повинною, мали бути звільнені та направлені за місцем проживання. Наступна спільна вказівка наркомів внутрішніх справ та державної безпеки за № 8/558 роз'яснювала, що всіх, хто з'явиться з повинною до 1 серпня 1945 р., не мають арештовувати, а також установлювала перелік заходів, які мають здійснити чекісти в цьому випадку (взяти таких осіб на оперативний облік та забезпечити агентурним обслуговуванням) [4, арк. 114].

У дев'ятисторінковій Директиві НКВД УССР за № 110 від 24 вересня 1945 р., яка стосувалася перевірки та покращення роботи агентурно-інформативної мережі, нарком внутрішніх справ УССР В. Рясной указує також і на необхідності використання методу примусових виселень. Зокрема, чекісти повинні були оцінити оперативної ситуації: розшукати сім'ї облікованих повстанців, оформити на них справи та провести їхню депортацію, після затвердження постанови НКВД та прокуратурою УССР. При роботі з особами, які прийшли з повинною – звільняти їхні сім'ї з-під варти, але лише за умови здачі зброї та надання допомоги органам НКВД [12, арк. 118–126].

Необхідність застосування примусових виселень також згадана і в рішенні щодо покращення діяльності так званих груп самоохорони сіл або "випалювальних" (ис-

требительных) батальйонів. Директива НКВД УССР за № 8/156936 від 13 листопада 1945 р. встановлювала одним із пунктів (п. 10), що сім'ї "зрадників-бійців" винищувальних батальйонів повинні бути негайно репресовані, зокрема вислані до Сибіру, незалежно від того, чи вдалося затримати зрадника, чи ні [5, арк. 214].

Упродовж 1946 р. та 1947 р., попри те, що не тільки продовжувалася депортаційна кампанія, але й була проведена спеціальна операція примусового виселення під криптонімом "Запад", у виявлених нормативних актах не зафіксовано посилань до прямого застосування принципів заручництва.

Депортація "Запад" стала найбільш масштабним примусовим виселенням, проведеним у форматі спеціальної операції, спрямованої на придушення українського антирадянського збройного руху опору на території Західної України. Операція розпочалася 21 жовтня 1947 р. Її результатом стало примусове виселення до Сибіру та Казахстану 26 332 сімей – 77 791 особи.

Операція "Запад" стала логічним продовженням депортаційної кампанії на території Західної України у 1944–1946 рр. Нормативні акти з проведення примусового виселення як одномоментного масового заходу не містили безпосередніх елементів цивільного заручництва. Водночас, сама операція мала справити враження відплатних дій сталінських спецслужб проти мирного населення, яке підтримувало чи було лояльним до українського визвольного руху.

Реакція місцевого населення на операцію "Запад" засвідчує те, що депортація розглядалася як акція помсти на дії українських повстанців. Так, наприклад, органи зафіксували розмову молодшого наукового співробітника Етнографічного музею Львівського філіалу Академії наук Данила Фіголя, в якій він заявив, що *"якщо Совети незадоволені бандерівцями, нехай ідуть у ліс, повлять їх і знищать, це буде закономірно, а то приходять вночі до беззбройних людей, до беззахисних старих та вивозять їх"* [8, арк. 158].

Аналогічно українські повстанці розглядали депортації як відплатні акції, вони безпосередньо пов'язували примусові виселення з принципом заручництва. Так, наприклад, керівник СБ ОУН міста Дрогобича заявляв, що *"через мене Советська влада вивозить багато сімей із села Трускавець в Сибір. Численні мешканці цього села просили мене явитися з повинною, але я цього не зробив, так як мене Советська влада ніколи не пробачить і розстріляє"* [9, арк. 101–102].

У листі міністра державної безпеки УССР від 6 лютого 1948 р. до міністра державної безпеки ССРС керівництво союзного рівня інформувалося про те, що станом на 10 січня того ж року взято на облік 22 765 сімей учасників українського визвольного руху. Зважаючи ж на те, що підпілля активно протистояло колективізації та здійснювало боротьбу з *"партійно-радянським активом"*, республіканське керівництво зверталось з проханням санкціонувати продовження виселення *"в тих населених пунктах, в яких бандити, спираючись на свої родини зв'язки, здійснюють терористичні акти"* [15, арк. 9–10].

У результаті у нормативному акті, який видано у жовтні 1948 р. було чітко зазначено не тільки головну мету, але й базовий принцип на підставі якого чекісти мали відтепер здійснювати депортаційну активність щодо цивільного населення Західної України.

Чекісти сприймали наказ МГБ ССРС № 00386 від 20 жовтня 1948 р. "Про виселення з території західних областей Української ССР сімей бандитів, націоналістів та бандпоплічників, у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти" [11, арк. 5–6] як наступ-

ника та своєрідного спадкоємця наказу про проведення операції "Запад". Фактом, який яскраво про це свідчить є запис про реквізити та місце зберігання нового розпорядчого документу, зроблений олівцем на першій сторінці наказу № 00430 [7, арк. 12].

Наказ МГБ ССРСР № 00386 від 20 жовтня 1948 р. став ключовим актом, який регламентував продовження депортаційної кампанії "сімей оунівців" у 1948–1952 рр. та повністю базувався на принципах цивільного заручництва.

Примусові виселення українського населення з території Західної України відповідно до наказу № 00386 повинні були проводитися у форматі повсякденної діяльності та у відповідь на активну діяльність українського анти радянського підпілля. При цьому в інструкції про порядок оформлення облікових справ на депортовані сім'ї, яка додавалася до наказу, було зазначено, що райвідділи МГБ на момент здійснення "терористичних і диверсійних актів" уже повинні були мати повний облік усіх сімей, що підпадали під виселення та мали вести за цими сім'ями агентурне спостереження [11, арк. 7].

У наступному додатку до наказу – Інструкції про порядок проведення виселення сімей від 20 жовтня 1948 р. зазначалося, що "з метою своєчасного й успішного проведення виселення, районні відділи МГБ заздалегідь виявляють сім'ї бандитів, націоналістів і бандоплічників-куркулів, оформлюють на них облікові справи, використовуючи при цьому всі можливості для їхньої документації" [11, арк. 12].

Кількість сімей, які підлягали репресіям через примусове виселення в населених пунктах, де повстанцями було здійснено той чи інший акт, визначалася відповідно до вказівки Міністра держбезпеки УРСР чи його заступника. У населених пунктах, де повстанці перебували під час підготовки, чи після проведення антирадянської акції, виселенню підлягали тільки сім'ї близьких родичів або безпосередніх поплічників [11, арк. 12–13].

Про те, що та чи інша сім'я депортується у відповідь на повстанську активність, чекісти повинні були озвучити в момент виселення з помешкання. Депортації "сімей оунівців" у 1948–1952 рр. здійснювалися на базі спеціально створених збірних пунктів.

Те, що під примусове виселення підпадали не тільки сім'ї безпосередніх учасників тих чи інших повстанських дій свідчать доповідні записки та спеціальні повідомлення про повстанські акції або так звані "бандпрояви", як їх фіксували в документах НКВД-МГБ, та реакцію на них радянських спецслужб.

Наприклад, у спеціальному повідомленні від 17 березня 1949 р. про повстанські акції в с. Кропивник Калуського району Станіславської області 16 березня того ж року, коли було вбито шість солдат та поранено ще двох – членів чекістсько-військової групи зі складу 215 стрілецького полку військ МГБ, на адресу ЦК ВК(б)У

повідомлялося, що "разом із заходами, що проводяться з розшуку і ліквідації терористів, які втекли, в порядку дій у відповідь на здійснений бандпровай, по с. Кропивник готується виселення 15 сімей учасників оунівського підпілля", зокрема планувалося здійснити депортацію і сімей двох безпосередніх учасників повстанської акції [16, арк. 44–47].

"Дії у відповідь" здійснювалися не лише за людські втрати, яких зазнавала радянська сторона (чекісти, солдати, партійні активісти тощо), але й за нищення колгоспного майна. Так, у відповідь за спалену в ніч на 21 червня 1950 р. конюшню, в якій згоріло 19 коней, племінний бик та 18 голів дрібної рогатої худоби в с. Білашівка (тепер Білашів) Мізоцького району Рівненської області МГБ було проведено чекістсько-військову операцію зі застосуванням літака ПО-2. У результаті було вбито трьох підпільників, окрім того, було оформлено та 26–27 червня 1950 р. виселено з указанного та сусідніх сіл 78 сімей активних учасників підпілля, прихильників українських повстанців та куркулів кількістю 299 осіб [17, арк. 57–59].

У доповідній про результати боротьби з оунівським підпіллям у західних областях УРСР за липень 1950 р., поміж іншою звітною інформацією МГБ повідомляло, що у відповідь на 54 повстанські акції було виселено 774 сім'ї загальною кількістю 3045 осіб [18, арк. 39]. Практично у кожному другому щоденному спеціальному повідомленні та в кожному щомісячному зведенні інформації про результати боротьби органів МГБ з українським антирадянським рухом опору подавалися кількісні показники виселень – "дій у відповідь".

Так, наприклад, у доповідній записці, яка підсумовувала 1950 р., зазначалося, що у відповідь на 518 повстанських акцій було депортовано 12 076 сімей загальною кількістю 45 004 особи [19, арк. 39, 41]. За період від 1 серпня 1951 р. до 20 лютого 1952 р. у відповідь на 75 операцій українських підпільників на території західних областей УРСР було виселено 615 сімей загальною кількістю 2337 осіб [14, арк. 61, 66].

Аналіз даних про кількість повстанських акцій та відповідно кількість депортованих сімей дає можливість встановити коефіцієнт співвідношення "дій у відповідь" впродовж кінця жовтня 1948–1952 рр., з кількістю повстанських акцій, зафіксованих статистикою органів НКВД-МГБ [14, арк. 335, 337]. У результаті бачимо, що найбільш репресивними були 1950 та 1951 роки. Так, упродовж 1950 р. в середньому за одну повстанську акцію примусово депортували 21 сім'ю або 79 осіб. У наступному 1951 р. "ціна", яку сплачувало місцеве населення, що де-факто опинилося в масовому заручництві, ще більше зросла і за одну операцію, здійснену антирадянським підпіллям, під примусове виселення в середньому підпадало 27 сімей або ж майже сотня осіб (детальніше див. Табл. 1).

Таблиця 1. Коефіцієнт співвідношення кількості депортованих "у відповідь" на повстанські акції в 1948–1952 рр.

Дата	Кількість повстанських акцій	Кількість виселених		Співвідношення акцій	
		сімей	осіб	до кількості сімей	до кількості осіб
1948 р.	1907	240	817	8:1	2:1
11-12.1948 р.	251			1:1	1:3
1949 р.	1211	7665	25527	1:6	1:21
1950 р.	518	11033	41149	1:21	1:79
1951 р.	189	5021	18523	1:27	1:98
1952 р.	71	854	3229	1:12	1:45

Загалом, відповідно до наказу № 00386, упродовж 1948–1952 рр. було депортовано з території Західної України 22 308 сімей або 80 209 осіб [10, арк. 389]. Серед примусово виселених були не тільки члени сімей чи

родин українських підпільників, але й куркулі та загалом ті, хто мав антирадянську позицію. Усі вони були примусово виселені у відповідь на активні дії українських повстанців. Депортації, що проводилися відповідно до

наказу № 00386, мали безсумнівний характер репресій за принципом колективної відповідальності.

Міжнародне законодавство чітко визначає заборону застосування принципу солідарної відповідальності населення за дії окремих осіб. Зокрема, безпосередньо про це зазначено у ст. 50 Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі, учиненої в Гаазі 18 жовтня 1907 р. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, переукладена 27 липня 1949 р., у ст. 3 також забороняє захоплення заручників з числа тих осіб, які не беруть активної участі у збройному конфлікті.

Таким чином, проаналізувавши нормативні акти радянських спецслужб упродовж 1944–1952 рр., можемо констатувати застосування ними принципу колективної (солідарної) відповідальності до мирного, цивільного населення Західної України.

Визначення та облік осіб, які підпадали під репресії шляхом депортацій, здійснювалося з числа цивільного населення та стосувалося не лише сімей українських повстанців чи осіб, які брали безпосередню участь в антирадянському русі опору. Ці заходи реалізовувалися радянськими спецслужбами як постійна, щоденна чекістська діяльність. Коло осіб, які мали бути репресовані у відповідь на дії українських повстанців, визначалося завчасу, ще до самого моменту проведення таких антирадянських акцій.

Як місцеве населення, так і учасники антикомуністичного підпілля та УПА були поінформовані про принцип застосування колективної відповідальності за продовження визвольної боротьби. Більше того, нормативні акти вимагали від чекістів інформувати депортованих та місцеве населення про причини репресій шляхом примусового виселення.

Сукупність заходів радянських спецслужб, а саме застосування принципу солідарної (колективної) відповідальності, репресивний тиск на мирне населення з метою змусити учасників українського визвольного руху скласти зброю та припинити антикомуністичний збройний рух опору із застосуванням чекістами депортацій цивільного населення як дій у відповідь, може бути визначене як цивільне заручництво.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що подальші дослідження депортаційних практик радянського режиму на території Західної України потребують ширшого аналізу щодо місця та ролі феномену "цивільного заручництва" у масових примусових виселеннях українського населення у 1944–1952 рр. Це дозволить не тільки краще зрозуміти природу сталінських депортацій, але також наблизить нас до надання правової оцінки репресивним діям комуністичного режиму відповідно до міжнародних нормативних актів.

Список використаних джерел:

- Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга 2 / І. Білас. – К. : Либідь, 1994. – 688 с.
- Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.): наукове видання / Т. Вронська. – К. : Темпора, 2013. – 624 с.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 2, оп. 1, спр. 198.
- ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 213.
- ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 392.
- ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 533.
- ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 674.
- ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 676.
- ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 677.
- ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1905.

- ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 163-сп.
- ГДА СБУ, ф. 9, оп. 2, спр. 80.
- ГДА СБУ, ф. 9, оп. 2, спр. 88.
- ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 372, т. 74.
- ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 674.
- ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 723.
- ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 754.
- ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 759.
- ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 791.
- Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади: у 3 т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Л. : Місіонер, 1998–2002.
- Когут А. Витоки депортаційної операції "Запад" / А. Когут // Український альманах. – 2019. – С. 171-182.
- Когут А. Операція "Захід" у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр. / А. Когут // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К. : Національний музей історії України у Другій світовій війні, 2020. – С. 51-68.
- Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в Західних областях України (1939-1953 рр.): монографія / Й. Надольський. – Луцьк : РВВ "Вежа", 2008. – 260 с.
- Сталинские депортации. 1928-1953 / Сост. Н. Поболь, П. Полян. – М. : МФД: Материк, 2005. – 904 с.

References:

- Bilas, I. (1994). *Repressive and Punitive System in Ukraine. 1917-1953. Social, Political, Historical and Juridical Analysis. Vol. 2.* Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
- Vronska, T. (2013). *Pacification with a Fear: Family Hostages in the Punitive Practice of the Soviet Power (1917-1953): Scientific Edition.* Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 198.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 213.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 392.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 533.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 674.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 676.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 677.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 9, list 1, file 1905.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 9, list 1, file 163.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 9, list 2, file 80.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 9, list 2, file 88.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 13, list 1, file 372, vol. 74.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 674.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 723.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 754.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 759.
- SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 791.
- Slyvka, Yu. (1998-2002). *Deportations. Western Ukraine of the Late 30's – Early 50's: Documents. Materials. Memories.* In 3 Volumes. Lviv: Missionary. [In Ukrainian].
- Kohut, A. (2019). *The Origins of the Deportation Operation "West". Ukrainian Almanac, 171-182.* [In Ukrainian].
- Kohut, A. (2020). *Operation "West" in the Context of Soviet Deportations from Western Ukraine. 1940's – 1950's.* In L. Lehasova et al. (Eds.), *Pulled Up Roots: Researches, Documents, Evidence.* Kyiv: National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Pp. 51-68. [In Ukrainian].
- Nadol'skyi, I. (2008). *Deportation Policy of Stalin Totalitarian Regime in the Western Regions of Ukraine (1939-1953): A Monograph.* Lutsk: Tower. [In Ukrainian].
- Pobol, N. & Polian, P. (2005). *Stalin's Deportations. 1928-1953.* Moscow: Mainland. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 24.02.20

A. Kohut, Doctoral Candidate
Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF "CIVILIAN HOSTAGE" IN THE DEPORTATION PRACTICES OF SOVIET SPECIAL SERVICES IN WESTERN UKRAINE IN 1944–1952

In 1944, with the beginning of the re-occupation of Western Ukraine by the Soviet Union, the practice of using forced evictions of local civilians as a method of repression and combating against anti-Soviet organizations and movements was restored. In fact, the deportation campaign against the "OUN families" was continued, which began on May 22, 1941 and lasted, with a break for the German occupation, until 1952.

The deportation campaign included four stages: (1) operation on May 22, 1941, when 3 079 families or 11 329 persons were evicted; (2) campaigns of 1944–1946 – 14 726 families or 36 609 persons; (3) operation "Zapad" ("West") on October 21–26, 1947 – 26,332 families or 77,791 persons; and (4) 1948–1952 campaigns – 22,308 families or 80,209 persons. In total, 205,938 people were deported from Western Ukraine as part of this campaign. Counterinsurgency against the Ukrainian anti-Soviet Resistance movement (primarily the OUN and the UPA) was the main purpose of these measures of the Soviet special services.

Initially, the use of mass deportations was aimed at destroying the base of the Ukrainian anti-Soviet resistance movement and focused primarily on the families of the killed, arrested and active members of the underground. With the resumption of the deportation campaign in 1944, the application of the principle of hostility began to become dominant. Initially as a "family hostage" (since August 1944), and soon as civilian hostage – when the principle of collective responsibility of the local civilian population start used.

The first detected order of the Soviet special services, which provided the application of the principle of civil hostage, was issued on May 24, 1945 jointly by the NKVD and the NKGB of the Ukrainian SSR. Despite the absence of any direct reference to the principle of hostage in the regulatory acts of operation "Zapad", civilians and members of the anti-Soviet resistance movement perceived it as a "response" to the activity of Ukrainian insurgents.

On October 20, 1948, the USSR Order No.00386 was issued, which was based directly on the principles of civil hostage. For more effective implementation of the Chekist "retaliatory actions" a special logistic infrastructure of special assembly points was created.

Based on this analysis, it was established that the Stalinist repression system used the principles of joint and several liabilities for the local civilian population of Western Ukraine in 1944–1952. It can be qualified as a violation of the rules of international conventions by the Soviet special services that prohibit the practice of hostage among civilian persons who are not involved in armed conflicts.

Keywords: deportations, civilian hostage, Western Ukraine, Soviet Special Services, OUN families, operation "Zapad".

УДК [001.4+94(477)]"1932/1933"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.6>

Є. Кравченко, асп.

ORCID: 0000-0001-9735-4144

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

ПОНЯТТЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ У ДОСЛІДЖЕННІ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Досліджено значення терміну "демографічні втрати" при вивченні соціальних катастроф минулого. Висвітлено стан розвитку та недоліки українського термінознавства, його вплив на творення вузькоспеціальних демографічних понять. Розглянуто використання терміну демографічних втрат у середовищі вітчизняної та зарубіжної історіографії. Проаналізовано семантику поняття та головні його складові: дефіцит народжуваності, надмірна смертність та міграційні втрати. Методологія визначення втрат визнана як одна з ключових проблем у дослідженні демографічної історії Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: термінознавство, Голодомор 1932 – 1933 рр., демографічні втрати, демографія, населення, методологія.

Постановка проблеми. Демографічні втрати – важлива частина історіографії соціально-політичних катаклізмів. Війни, репресії, Голодомор 1932 – 1933 рр. стали предметами обранув декількох поколінь істориків та демографів. Особливу увагу дослідники приділяли періоду перших сталінських п'ятирічок, який негативно вплинув на демографічний розвиток населення УСРР – УРСР. Одним з найбільш дискусійних питань стала кількість демографічних втрат. Проте в складному міждисциплінарному просторі нерідко залишається поза увагою термінологічний апарат досліджень. Так доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України імені М. В. Птухи О. Гладун наводить приклади використання деякими науковцями доволі різних, не визначених понять: померлі, втрати, жертви, додаткові смерті, загиблі [5].

Аналіз джерел та літератури. Історіографічний напрямок дослідження зумовлює використання широкого кола спеціальної наукової літератури. До неї можна залучити декілька критеріїв класифікації. Наприклад, поділ історіографії за рівнями: перший репрезентує власне історичні або демографічні дослідження (В. Марочко, В. Сергійчук, Я. Валлін, Ф. Месле, В. Дробижев), а до другого належить історіографія теми (В. Гудзь, Н. Араловець, М. Тольц, Ф. Геран). Також літературу можна розглядати у двох дисциплінарних площинах: термінознавчій (Ю. Шевельов, І. Кочан, Н. Маслова, К. Сегіда) та історико-демографічній

(С. Кульчицький, С. Пирожков, О. Гладун, В. Романцов, Н. Левчук). Окремо слід виокремити словники (Л. Рибаківський, М. Корольов) та навчальні курси, необхідні для висвітлення стану загального і спеціального термінознавства.

Постановка завдання. Метою даної розвідки став аналіз використання терміну "демографічні втрати" під час досліджень наслідків деструктивних подій для кількості та структури населення, зокрема Голодомору 1932 – 1933 рр. Окремо поставлено декілька додаткових завдань. По-перше, вивчення сучасного стану вітчизняного термінознавства. По-друге, розгляд вузлових проблем для спеціального демографічного термінознавства, зокрема функціонування та призначення поняття "демографічні втрати".

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення науки про українську терміносистему відбулось до відновлення незалежності. Так історик та відомий мовознавець Юрій Шевельов висвітлював багатство термінологічних словників, появу яких зумовили вільні змагання протягом 1917 – 1919 рр. [29, с. 112]. На сучасному етапі наука про терміни має дисциплінарне впровадження у сфері лінгвістики. Наявні окремі спеціальні курси для викладання цієї дисципліни. Одним із завдань вітчизняного термінознавства визначають уніфікацію та стандартизацію існуючої багатоманітності термінів [26]. Також лінгвісти виділяють різні типи термінологічних одиниць: прості, складні та складені;